

2020 METŲ VIEŠOSIOS INFORMACIJOS STEBĖSENA (MONITORINGAS)

2020 metai Lietuvai, kaip ir visam pasauliui, pirmiausia pasižymėjo įsigaliojusia pandemija, įsiskverbusia faktiškai į visas gyvenimo sritis ir pasireiškusia griežtais įprasto gyvenimo ribojimais. Pandemijos nuotaikos aiškiai išryškėjo ir visuomenės informavimo priemonėse, kurių stebėseną (išskyrus radijo ir televizijos programas) įstatymo leidėjas pavedė atlikti Tarnybai. Taigi šiame skyriuje plačiau aptarsime Tarnybos vykdytą visuomenės informavimo priemonių turinio stebėseną ir pandemijos nulemtus žiniasklaidos srityje vykčius pokyčius.

Greitai plintantis virusas žlugdė ekonomiką, verslus, trikdė sveikatos apsaugą, stabdė kultūros ir sporto renginius, didino bedarbių ir mirtingumo rodiklius, keitė socialinį gyvenimą. Visa tai atitinkamai koregavo ir skelbiamos informacijos pobūdį: visų rubrikų – nuo aktualijų, politikos iki laisvalaikio ir horoskopų – turinys vienaip ar kitaip, daugiau ar mažiau buvo susijęs su COVID-19.

Šią pandemiją iš dalies būtų galima palyginti su 2008-aisiais kilusia finansų krize, kuri taip pat žlugdė ekonomiką, verslus, gausino bedarbių skaičių. Keleri pasaulinės finansų krizės metai ypač nepalankūs buvo žiniasklaidos verslui: panaikintas lengvatinis pridėtinės vertės mokesčio (toliau – PVM) tarifas spaudai, reklamos apimčių ir prenumeratorių skaičiaus mažėjimas, kūrybinių darbuotojų honoraro papildomas apmokestinimas – tai veiksniai, lėmę laikraščių ir žurnalų leidybos stabdymą, leidinių tiražų ir apimčių mažinimą, užsakomųjų straipsnių gausą, turinio kokybės prastėjimą, žurnalistų, spaudos darbuotojų atleidimą, galiausiai – spaudos laisvės suvaržymą. Tačiau pandemijos krizės poveikis ir pasekmės 2020-ųjų žiniasklaidai nebuvo tokios žlugdančios, palyginti su finansų krizės padariniais. Tam įtakos turėjo ir karantino sąlygomis gyvenantis pasaulis, ir kitokia valdžios institucijų politika verslo atžvilgiu. Todėl būtų galima teigti, kad pandemijos krizė daugiausia skatino ir lėmė šiuos žiniasklaidos pokyčius ir tendencijas: 1) spartesnę elektroninės žiniasklaidos lankomumo ir skaitomumo augimą; 2) mokamo turinio gausėjimą; 3) turinio kėlimą į *Youtube*, *Facebook* ar kitas platformas; 4) demaskuojamosios žurnalistikos plėtrą.

2020-ųjų pandemija žiniasklaidos verslo tiek nesužlugdė, priešingai – karantino sąlygomis išaugo interneto žiniasklaidos priemonių lankomumas ir skaitomumas. Pandemija uždarė koncertų sales, teatrus, sporto klubus, kavines – sustabdė socialinį žmonių bendravimą, uždarė juos namuose. Tad daugiau laiko liko skaitymui. Be to, vis aktualesnis buvo poreikis gauti informaciją, susijusią su COVID-19.

2020-ieji buvo ypatingi ir dėl trijų reikšmingų politinių įvykių: Lietuvos Respublikos Seimo, Jungtinių Amerikos Valstijų ir Baltarusijos prezidentų rinkimų, kuriems mūsų žiniasklaidoje didesnis dėmesys buvo skiriamas šių metų antrą pusmetį, kai jau atrodė, kad pandemija įveikta. Konsultacijų bendrovės Gemius atlikto tyrimo duomenimis, vienas internautas naršymui kompiuteriu skyrė vidutiniškai 6 val. 35 min. liepą, 7 val. 4 min. rugpjūtį, 7 val. 47 min. rugsėjį, 8 val. 17 min. spalį, 62 val. 27 min. lapkritį. Lapkritį įvestas *Fusion* tyrimas „papildė tyrimo statistiką apie Lietuvos vartotojų kompiuteriais naršomas, tačiau oficialiai tyrime nedalyvaujančias, svetaines“¹.

Tikėtina, kad internetinės žiniasklaidos skaitomumo augimas, būtinybė informuoti skaitytojus apie pandemijos situaciją ir demaskuoti konspiracijos teorijų kūrėjus atkreipė ir valdžios institucijų

¹ <https://www.gemius.lt/interneto-ziniasklaidos-naujienos/gemius-audience-fusion-lapkricio-menesio-apzvalga.html>

dėmesį – 2020 m. gruodžio 22 d. Seimas pritarė lengvatinio 5 proc. PVM tarifo taikymui elektroninei žiniasklaidai nuo 2021 metų sausio 1 dienos.

Nors interneto portalų lankomumas ir skaitomumas augo, pajamos, ypač reklamos srityje, pastebimai mažėjo. Tai atitinkamai vertė mažinti darbuotojų skaičių ir (ar) jų atlyginimus. Nors kai kurioms žiniasklaidos priemonėms pavyko to išvengti ir net padidinti darbuotojų skaičių. Prenumerata buvo vienas iš būdų, padėjusių išsilaikyti. Skirtingos žiniasklaidos priemonės (spausdintinė, elektroninė žiniasklaida, televizija) susidūrė su skirtingomis problemomis. Apie tai inovacijų ir technologijų festivalyje LOGIN diskutavo bendrovių „Delfi“, „15min.lt“, „Verslo žinios“, „Žmonės“ vadovai. Buvo atkreiptas dėmesys į akivaizdžią žiniasklaidos tendenciją – mokamo turinio gausėjimą („Delfi Plius“, „15Max“ ir pan.). Turinio monetizavimas įvardijamas kaip vienas iš būdų išsilaikyti krizės atveju. Dar viena tendencija – turinio kėlimas į *Youtube*, *Facebook* ar kitas platformas siekiant pritraukti ar susigrąžinti jaunąją auditoriją².

Žiniasklaidai ir apskritai verslui stengiantis išsilaikyti, nebankrutuoti, gydytojams ir ligoniams kovojant dėl gyvybių, sudėtinga situacija naudojosi visų rūšių sąmokslų teorijų skeidėjai, plokščiažemininkai ir antivakseriai, klestėjo propagandininkai, melagienų kūrėjai, troliai. Žiniasklaidos užduotis buvo ne tik informuoti apie COVID-19. Reikėjo įtikinėti žmones, kad virusas egzistuoja, gali būti mirtinas, o atliekant viruso testą žmonės nėra *čipuojami*, t. y. jiems neimplantuojamos mikroschemos. Taip pat, kad privalo dėvėti kaukes ir laikytis visų karantino sąlygų, kad reikia skiepytis ir vakcinosis nepagamintos iš negimusių kūdikių audinių, nesukelia nevaisingumo, ir panašiai. Visoje šitoje informacijos sumaištyje – kai kurių viešųjų asmenų sudėtingai paaiškinami pareiškimai³, įnešę dar daugiau nesusipratimų ir pasimetimo, kartu ir pykčio nuo pandemijos pavargusiai visuomenei. Belieka apgailestauti, kad tokios informacijos apimtims vis didėjant tiriamoji žurnalistika priversta užleisti savo pozicijas naujam žanrui – demaskuojamajai žurnalistikai. Tam reikalingos vis didesnės laiko sąnaudos ir žurnalistų pajėgos.

Ataskaitiniais metais niekur nepasitraukė ir kitas jau seniai pandemijos mastą Lietuvoje įgavęs reiškinys – neapykantos kalba (angl. *hate speech*).

Šios kalbos mastas naujienų portalų komentarų skiltyse, taip pat socialinėse platformose per metus nesumažėjo, nors 2020 metų pirmąjį pusmetį mažėjimo tendencijos buvo gana akivaizdžios. Tačiau prasidėjus rinkimų kampanijai į Lietuvos Respublikos Seimą ir pasirodžius vienos politinės partijos kandidatų sąrašui bei paskelbus šios partijos propaguojamas vertybes, ataskaitinių metų antrąjį pusmetį išryškėjo atvirkštinė tendencija – neapykantos kalbos viešojoje erdvėje pagausėjo. Verta pastebėti, kad neapykantos kalba sklido ne vien tik iš interneto portalų anoniminių komentatorių, bet ir iš viešųjų asmenų, politikų, Seimo narių. Tenka priminti, atrodo, jau visiems gerai žinomą tiesą – neapykantos kalba nepatenka į saviraiškos laisvės sritį. Neapykantos kalba nėra ir negali būti laikoma viena iš tinkamų saviraiškos formų – tai gali būti nusikaltimas, už kurį yra numatyta baudžiamoji atsakomybė. Viešieji asmenys, ypač politikai, reikšdami savo nuomonę arba pateikdami poziciją aktualiais klausimais, privalo atsimentuoti, jog tai turi būti daroma etiškai ir laikantis aukščiausių nuomonės reiškinio standartų. Politikai, suprasdami, kad vis dar formuoja dalies gyventojų nuostatas

² <https://www.delfi.lt/m360/naujausi-straipsniai/ziniasklaidos-ateitis-kokiu-pokyciu-galime-tiketis.d?id=85318533>

³ <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1307839/lietuvai-kovojant-su-covid-19-pandemija-uspaskichas-kviecia-saugotis-specialiu-vandeniu-platintojas-sako-tai-paprasciausias-mineralinis>

ir požiūrį, turi susilaikyti nuo pažeidžiamas grupes menkinančių, niekinančių apibūdinimų ir juo labiau susilaikyti nuo informacijos, galinčios net potencialiai kurstyti arba skatinti neapykantą pažeidžiamų asmenų grupių ar šioms grupėms priklausančių asmenų atžvilgiu.

Kartu naujienų portalai taip pat turi neužmiršti, jog už skleidžiamo turinio atitikimą visuomenės informavimo sritį reglamentuojančių teisės aktų reikalavimams yra atsakinga pati žiniasklaidos priemonė. Šiuo atveju atsakomybė neturėtų būti suprantama vien tik kaip teisinė kategorija, socialiai atsakingas požiūris į visuomenę ar jos dalį yra žiniasklaidos pareiga. Vėlgi ne pro šalį priminti Visuomenės informavimo įstatymo 3 straipsnio 2 dalies nuostatas, įtvirtinančias, jog žiniasklaida savo veikloje turi vadovautis lygybės, pakantos, pagarbos žmogui principais. Vadovavimosi šiais principais pasigendama kai kurių naujienų portalų komentarų skiltyse, kuriose klesti neapykanta, nepakanta, nelygybė, kur nelikę pagarbos žmogui. Apie šią problemą kalba ne vien tik žurnalistų etikos inspektorius, dar 2014 metų veiklos ataskaitoje ir 2013–2014 metų analitinėje apžvalgoje, kėlęs klausimą dėl komentavimo galimybės apribojimo interneto portaluose po kai kuriomis temomis⁴, bet ir žinomi visuomenės nuomonės formuotojai⁵. Kalbant apie atsakomybę interneto turinio vartotojui, reikia pabrėžti kelias esmines aplinkybes. Viena vertus padaroma žala asmenims, kurių atžvilgiu rašomi neigiami, nebūtinai neapykantos kupini, bet ir garbę bei orumą žeminantys ar šmeižiantys komentarai. Kita vertus, gali nukentėti ir patys adresantai, kurie tam tikra prasme yra provokuojami skleisti nuomonę, nesuderinamą su saviraiškos laisve ir kurių atžvilgiu gali būti pradėtas baudžiamasis persekiojimas už neapykanta motyvuoto nusikaltimo padarymą arba jie gali būti patraukti atsakomybėn civiline tvarka.

Be to, svarbu suprasti, kad negatyvas, klestintis interneto portalų komentaruose, daro neigiamą įtaką ne tik konkretiems žmonėms arba atskiroms visuomenės grupėms, bet ir skaldo visuomenę. Susiskaldžiusi, supriešinta visuomenė tampa lengvai valdomu kūnu nedraugiškoms valstybėms ir lengviau pasiduoda tų šalių skleidžiamai „alternatyviai“ informacijai – propagandai ir įtaigiai bei meistriškai pateikiamoms melagienoms. Iš esmės skaldyti visuomenę, ją supriešinti ir yra nedraugiškų valstybių informacinėmis priemonėmis ir operacijomis siekiamas tikslas, kurį nuolat pažymi Valstybės saugumo departamentas, teikdamas grėsmių nacionaliniam saugumui vertinimą⁶.

Seniai žinoma tiesa, kad visos žiniasklaidos formos yra reikšmingos demokratijos plėtrai ir jos apsaugai. Gal populiarumas ne visada svarbesnis už tikras demokratiškas vertybes ir demokratijos garantuojamas laisves?

Juo labiau, kad tobulėjant technologijoms ir plečiantis galimybėms aptikti neteisėtą turinį, didėja ir, manytina, darosi paprastesnė galimybė pasirūpinti interneto švara. Šioje vietoje nesąžininga būtų nepastebėti, kad interneto žiniasklaidos atstovai greitai reaguoja ir pašalina neapykantos kalbą iš komentarų skilčių, kai tik gauna pranešimą iš Tarnybos. Taigi skyrus šiek tiek daugiau dėmesio pilną generuojančioms komentarų skiltims būtų galima pasiekti visapusiškai teigiamą rezultatą. Viena vertus, sudaryti galimybę komentuoti ir tokiu būdu užtikrinti žiniasklaidos priemonės populiarumą, reklamos užsakovų susidomėjimą. Kita vertus, pasirūpinti komentarų etiškumu, kartu plėtoti demokratines vertybes, remti demokratiškus procesus, tokiu būdu saugoti demokratiją. Juo labiau kad

⁴ http://www.zeit.lt/data/public/uploads/2017/03/4422_zeit-2014-m.-veiklos-ataskaita-2013_2014-m.-analitine-apzvalga.pdf

⁵ <https://www.facebook.com/andrius.tapinas/posts/10222378511404879>

⁶ Žr. pvz., <https://www.vsd.lt/wp-content/uploads/2020/02/2020-Gresmes-LT-.pdf>

šiais „Patreon“ ir mokamo turinio laikais reklama, nors ir užtikrina didžiąją pajamų dalį⁷, tačiau nebėra vienintelis žiniasklaidos pajamų šaltinis. Šiuo metu apie 10 proc. gyventojų yra linkę mokėti už turinį. Panašu, kad ateityje šis gyventojų skaičius tik augs, kartu sudarydamas naujas galimybes visuomenės informavimo priemonėms veikti ir kurti. Juk net vienas žmogus gali tapti žiniasklaidos priemone, jei tik jo kuriamas turinys yra kokybiškas, o jo propaguojamos ir skleidžiamos vertybės visuomenėje suprantamos kaip siektinos, saugotinos ir remtinos. Tokios vertybės mūsų šalyje yra demokratiškos.

Neturėdama pakankamai žmogiškųjų resursų, o apie finansinius išteklius, kurie nesikeitė faktiškai 10 metų, kukliai nutylėdama, Tarnyba į funkcijų atlikimą visada žiūri kūrybiškai. Taigi ieškodama efektyvių išeičių, padėsiančių automatizuoti neteisėto turinio (neapykantos kalbos) paiešką internete, Tarnyba, pasinaudojusi proga kartu su Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija, ataskaitinių metų 4 ketvirtyje įsitraukė į Mokslo inovacijų ir technologijų agentūros GovTech laboratorijos organizuotą iššūkių seriją, padedančią viešojo sektoriaus institucijoms išsiaiškinti, kaip iššūkiai, su kuriais jos susiduria, galėtų būti sprendžiami pasitelkiant naujausias, inovatyvias technologijas. Vykdamas iššūkių seriją kartu su verslo įmone „Codami“, prasidėjo dirbtinio intelekto prototipo kūrimas, kurio pagrindinis uždavinys – automatizuoti neapykantos kalbos paiešką. Šio sprendimo sukūrimas sudarys galimybę lietuviško interneto platybėse operatyviai atrasti ir pranešti apie galimus neapykantos kalbos atvejus. Šio prototipo sukūrimas sudaro pagrindą manyti, kad įdarbinus dirbtinį intelektą viešojoje erdvėje pasidarys draugiškesnė visiems vartotojams, o atsakas į neapykantos kalbos apraiškas bus operatyvus ir tinkamas.

Inspektoriui įstatymo leidėjo nustatyta priedermė – ginti žmogaus teises, šio principo griežtai laikomasi Tarnybos veikloje, ne išimtis ir stebėsenos vykdymas, būtent todėl inspektoriaus veiksmai pirmiausia yra nukreipti į žmogaus teisių gynybą ir prevencinį darbą, drausti ir bausti, taikant administracinę atsakomybę nėra inspektoriaus prioritetas. Prevencinis darbas, visų pirma, pasireiškia kreipimusi į atsakingus už interneto portalų turinį asmenis žodžiu ar raštu juos informuojant apie pažeidimus ir prašant kuo skubiau pašalinti įstatymų pažeidimus, pvz., kaip minėta, pastebėtą neapykantos kalbą interneto portalų komentaruose skiltyse, arba taikyti technines priemones, ribojančias informacijos prieinamumą nepilnamečiams. Ši aktyviai taikoma priemonė duoda rezultatų ir padeda mažinti žalingos informacijos sklaidą internete.

Teisės aktai nenustato laikotarpio, per kurį žalingo turinio informacija turi būti pašalinama, tačiau žurnalistų etikos inspektorius nurodo tokią informaciją pašalinti nedelsiant.

Stebint socialiniuose tinkluose *Facebook*, *Twitter*, *Youtube* skleidžiamą informaciją matomas, kaip jau minėta pirmiau, nemalonus pastovumas – neapykantos internete, kartu ir socialiniuose tinkluose nemažėja.

Ataskaitiniu laikotarpiu inspektorius 1546 kartus kreipėsi į socialinius tinklus pranešdamas apie neapykantos kalbą. Socialiniai tinklai pašalino 98 proc. neteisėto turinio komentaruose, apie kuriuos pranešta. Prieigos prie neteisėto turinio komentaruose panaikinimo reakcijos laikas ataskaitiniais metais vidutiniškai siekia 3 valandas.

2020 metais Tarnyba kartu su Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba pradėjo vykdyti iš dalies Europos Sąjungos finansuojamą projektą „#NoPlace4Hate: tobulinant institucijų atsaką į

⁷ Žurnalas „Valstybė“ (Nr. 1/156, 2021 m.), „Ramūnas Šaučikovas: „Esame kovotojai už tiesą.“

neapykantos kalbos reiškini Lietuvoje“. Pirmą kartą dvi atitinkamose įstatymų numatytose srityse žmogaus teisių apsaugą užtikrinančios nepriklausomos institucijos vykdo bendrą projektą. Dalis projekte numatytų veiklų yra nukreiptos į ikiteisminio tyrimo, taip pat teismų atstovų mokymus kaip atpažinti ir efektyviai reaguoti į neapykantos kalbos nusikaltimus. Kita dalis veiklų skirta išsiaiškinti visuomenės požiūrį ir reakciją į neapykantos kalbą, taip pat nustatyti, kiek asmenys, susidūrę su neapykantos kalba yra linkę kreiptis pagalbos ir ginti pažeistas teises. Šiuo projektu, be kita ko, siekiama šviesti gyventojus apie neapykantos kalbos daromą neigiamą poveikį ne tik pavieniams asmenims, prieš kuriuos yra nukreipta neapykanta motyvuota kalba, ar tam tikroms asmenų grupėms, bet ir visai visuomenei bei apibrėžti, kur yra neapykantos kalbos ir saviraiškos laisvės ribos. Tarnybos, kaip ekspertinės institucijos, dalyvaujančios ikiteisminiuose ir teisiniuose procesuose tiriant ir nagrinėjant neapykanta motyvuotas nusikalstamas veikas, vaidmuo minėtame projekte – užtikrinti specialių žinių sklaidą bei pasidalinti ilgamete patirtimi, įgyta vertinant neapykantos kalbos apraiškas.